

2026, 10 (3), 1577-1598 | Araştırma Makalesi

Kur'an'da İlk Muhatapların Gerçeğe Aykırı Kabullerinin Tashih Edilmeden Kullanıldığı İddiası Üzerine Eleştirel Bir İnceleme

İrfan Kara ¹

Öz

Bu makale, ilk muhatapların gerçeğe aykırı olduğu ileri sürülen bazı kabullerinin, Kur'an'da tashih edilmeksizin mesaj iletme amacıyla kullanıldığı iddiasını eleştirel bir perspektifle incelemektedir. Çalışmada, çağdaş dönemde ileri sürülen bu iddianın mahiyeti, kıssaların gerçekliğiyle ilişkisi, örneklerin yoğunlaştığı alanlar ve ileri sürülen argümanların tutarlılığına yönelik eleştiriler ele alınmaktadır. Çalışma genel olarak gaybî alandan verilen örneklerle ve belâgattaki lâzım-ı fâide-i haber üzerinden getirilen delillere odaklanmaktadır. Çalışma neticesinde, modern döneme özgü bir okuma biçimi olan bu yaklaşımın rasyonalist eğilimlerden etkilendiği anlaşılmıştır. Ayrıca iddianın, belâgattaki lâzım-ı fâide-i haber ve Kur'an'daki her ifadenin literal okunmaması gerektiği yönündeki vurgular üzerinden temellendirilmeye çalışılmasının metodolojik açıdan problemli olduğu görülmüştür. Kur'an'ın lafız ve mana itibarıyla Allah'tan geldiği kabul edildiğinde, içeriğinde gerçekliği bulunmayan unsurların tashih edilmeden kullanıldığı yönündeki imaların temelden problemli olduğu düşünülmektedir. Zira bu okuma biçimi meşru kabul edildiğinde, aynı yöntemin ahiret ve nübüvvet gibi dinin temel inanç esaslarına uygulanmasını engelleyecek herhangi bir ilkeden söz etmek mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İlk Muhatap, Gerçeğe Aykırı Kabul, Mesaj Aktarımı, Lâzım-ı Fâide-i Haber.

Kara, İrfan. "Kur'an'da İlk Muhatapların Gerçeğe Aykırı Kabullerinin Tashih Edilmeden Kullanıldığı İddiası Üzerine Eleştirel Bir İnceleme". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/3 (01 Eylül 2026): 1577-1598. <https://izlik.org/JA84UC76XX> <https://doi.org/10.32711/tiad.1962214>

Geliş Tarihi	02.06.2026
Kabul Tarihi	15.09.2026
Yayın Tarihi	30.09.2026
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, Türkiye, irfankara@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5033-7424

A Critical Examination of the Claim That the Qur'an Uses the Early Addressees' Erroneous Assumptions Without Correcting Them

İrfan Kara ¹

Abstract

This article critically examines the claim that some of the early addressees' assumptions contrary to reality were used in the Qur'an without correction. It addresses this claim, its relationship to the historicity of Qur'anic narratives, the areas in which examples are concentrated, and the consistency of the arguments advanced in its support. Particular attention is given to examples from the realm of the ghayb and arguments based on the lāzim-i fā'idat al-khabar. The study concludes that this claim appears influenced by rationalist tendencies. It also finds that attempting to substantiate the claim through fā'idat al-khabar is methodologically problematic. Given that the Qur'an, in both wording and meaning, originates from Allah, suggestions that it contains elements lacking correspondence with reality and uses them without correction are problematic. If such an approach is deemed legitimate, no principle appears to prevent its application to doctrines of faith, such as the Hereafter and prophethood.

Keywords: Tafsir, Early Addressees, Erroneous Assumptions, Message Conveyance, Lāzim Al-fā'idat Al-khabar.

Kara, İrfan. "A Critical Examination of the Claim That the Qur'an Uses the Early Addressees' Erroneous Assumptions Without Correcting Them", *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/3 (01 Eylül 2026): 1577-1598. <https://izlik.org/JA84UC76XX> <https://doi.org/10.32711/tiad.1962214>

Date of Submission	02.06.2026
Date of Acceptance	15.09.2026
Date of Publication	30.09.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Kahramanmaraş, Türkiye, irfankara@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5033-7424

Giriş

Kur'an, belirli bir tarihsel ve toplumsal bağlamda, ilk muhataplarının içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde nazil olmuştur. Bu sebeple onun hitabını, indirildiği toplumun dilinden ve kültürel birikiminden bütünüyle bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir.³ Nitekim Kur'an, ilk muhataplarına yönelik hitabında onların dilini, kültürel birikimlerini, örflerini ve toplumsal şartlarını gözetmiş; bu zemin üzerinden onların inanç, düşünce ve davranışlarını dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Kur'an'ın anlaşılmasında, nüzûl ortamının ve ilk muhatapların içinde bulunduğu şartların göz önünde bulundurulmasının, ayetlerin anlamlarının ortaya konulması açısından önem taşıdığı vurgulanmıştır.⁴ Bu yaklaşım doğrultusunda, Kur'an'ın ilk muhataplarına yönelttiği ve onların büyük çoğunluğu tarafından anlaşılan mana ise "*esas anlam*"⁵ şeklinde nitelendirilmiştir. Bu anlam aynı zamanda Kur'an'ın ne demek istediğini de belirlediğinden, doğru anlamın tespiti için oldukça önemli kabul edilmiştir.⁶

Ayetlerin esas anlamının, genellikle ilk muhatapların bilgisine başvurulmadan tespit edilememesinin nedeni, ayetlerin öncelikle nüzul dönemindeki muhataplara hitap etmesi ve onların kavrayış düzeyini öncelimesidir. Bu durum, anlamın yalnızca lafızda değil, lafzın yöneldiği muhatapta da şekillendiğini göstermektedir. Zira sözü anlayacak muhatap olduğundan, muhatabın anlayacağı şekilde ve onun anlama düzeyine uygun bir biçimde söylenmesi gerekmektedir.⁷ Bu bağlamda bazı araştırmacılar, Kur'an'ın, ilk muhataplarının daha önce hiç bilmediği anlatılara yer vermesi ya da onların aşına olduğu kıssaları bütünüyle farklı bir biçimde aktarması hâlinde, muhatapların buna itiraz ederek söz konusu anlatıların gerçeği yansıtmadığını ve Hz. Muhammed tarafından uydurulduğunu ileri sürebileceklerini dahi belirtmektedir.⁸ Ancak Kur'an'ın nazil olduğu toplumun kültürel yapısını dikkate alması, mesajın muhataba sağlıklı biçimde ulaştırılmasının bir gereği olup bu durum onun içerdiği bilgilerin bütünüyle Arap toplumu tarafından bilinen hususlardan ibaret olduğu anlamına gelmemektedir.⁹

Kur'an, muhatabın mevcut bilgi zeminini dikkate alarak kimi yerde onu teyit etmiş, kimi yerde tashih etmiş, kimi yerde ise yeni unsurlarla eklemeler yapmıştır. Bu durum muhatapların bilgisinin vahyin indiği dönemde belli bir sınırının olduğunu göstermekle birlikte, geçmişten tevarüs eden, kimi zaman sadece yüzeysel biçimde bilinen, kimi zaman unutulmaya yüz tutmuş yahut farklı versiyonlarıyla karşılaşılacak bilgi zemininin, vahiy tarafından teyit veya tashih edilmeye ihtiyaç duyduğunu da göstermektedir. Ayrıca Kur'an, hitap çerçevesini yalnızca inanan sahâbe ile sınırlamamakta, inkâr edenleri de muhatap kitlesi içinde değerlendirmektedir. Bu husus, Kur'an'ın ele aldığı konuların ve dayandığı bilgi zemininin ne denli geniş olabileceğini göstermesi

³ bk. Ebû İshâk eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât* (Kahire: Dâru İbn Affân, 1997), 4/154; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yayınları, 2018), 338 vd.

⁴ Celâlüddin Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Heyetül-Mısıriyye, 1974), 1/107 vd.

⁵ Modern döneme özgü olan bu esas anlam nitelemesi; temel, asıl veya ilk anlam şeklinde de ifade edilmektedir. Bu anlam türüyle, bir dil topluluğuna mensup bireylerin bazı anlayış farklılıklarına rağmen genel olarak üzerinde uzlaştıkları ve iletişimlerini üzerine inşa ettikleri anlam düzeyi kastedilmektedir. bk. Şahin Güven, *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanması Çokanlamlılık Sorunu* (İstanbul: Denge Yayınları, 2005), 70-72.

⁶ Nihat Uzun, "Âyetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur'an'ın Nüzul Dönemi Muhatapları", *Tader* 4/2 (2020), 189.

⁷ Uzun, "Kur'an'ın Nüzul Dönemi Muhatapları", 193.

⁸ Saadetin Merdin, *Cinler Bağlamında Teolojinin Mitolojiden Arındırılması* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 278.

⁹ Şehmus Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 91.

bakımından da önem arz etmektedir.¹⁰ Kur'an'ın muhtevasının şekillenmesinde ilk muhatapların kabullerinin etkili olduğu ve yorum sürecinde bunların dikkate alınması gerektiği yönünde görüşler bulunmakla birlikte, modern dönemde bu kabullerin her zaman nesnel bir gerçekliğe dayanmasının gerekli olmadığı da iddia edilmektedir.¹¹ İşte bu noktada çalışma, Kur'an'ın mesaj iletme sürecinde, daha çok gaybî alana ilişkin cin, şeytan ve melek gibi varlıklar hakkındaki konularda ilk muhatapların zihninde yer alan ve gerçekliği bulunmadığı ileri sürülen kabullerin, tashihte bulunulmaksızın kullanıldığı iddiasını eleştirel bir perspektifle incelemeyi amaçlamaktadır. Bu ana problem çerçevesinde söz konusu iddianın ortaya atılma gerekçeleri, temellendirmek üzere ileri sürülen argümanların tutarlılığı ve iddiaya konu edilen örneklerin yoğunlaştığı alanlar değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Kur'an'ın muhataplarını çeşitli yönleriyle ele alan akademik çalışmalar olmasına rağmen,¹² ilk muhatapların kabullerinin gerçeklikle ilişkisini konu edinen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla araştırmanın özgün yönü, ilk muhatapların gerçeklikle örtüşmediği ileri sürülen bazı kabullerinin, mesaj iletme amacıyla Kur'an'da tashih edilmeksizin kullanıldığı iddiasını doğrudan ele almasıdır. Çalışmada kıssalara ilişkin bazı hususlardan da yararlanılacak, ancak kıssaların tarihsel gerçekliği doğrudan araştırma konusu edilmeyecektir.¹³ Bununla birlikte söz konusu iddianın, kıssaların ilk muhatapların kabullerini de içeren anlatım yapısıyla ilişkili olması nedeniyle, bu konuya teorik çerçeve içerisinde kısaca değinilecektir. Zira Kur'an, muhatap kabullerine kimi zaman kıssalar içerisinde yer vermekte, kimi zaman da onları kıssalar aracılığıyla tashih etmektedir. Bu hususlar doğrultusunda araştırmada şu sorulara cevaplar aranacaktır: Gerçeğe aykırı olduğu ileri sürülen muhatap kabullerinin Kur'an'da tashih edilmeden kullanıldığı iddiasının kıssaların tarihsel gerçekliği tartışmalarıyla ilişkisi nedir? Bu iddia hangi alanlardaki örnekler üzerinde yoğunlaşmaktadır? Söz konusu iddianın lâzım-ı fâide-i haber üzerinden delillendirilmesi tutarlı mıdır? Bu iddia modern Batı düşüncesindeki hangi vahiy anlayışıyla paralellik göstermekte ve böyle bir yaklaşım ne tür metodolojik sorunlara yol açmaktadır?

1. İlk Muhatapların Gerçeğe Aykırı Kabullerinin Kur'an'da Tashih Edilmeden Kullanıldığı İddiası

Kur'an'ın, ilk muhataplarının zihin dünyasına ve bilgi düzeylerine göre hitap ettiği hususu, İslâm düşüncesinde genel kabul gören bir yaklaşımdır.¹⁴ Ancak bu yaklaşım, bazı çağdaş araştırmacılar tarafından farklı bir şekilde yorumlanarak, Kur'an'ın yalnızca muhatapların doğru bilgilerine değil, aynı zamanda gerçekliği bulunmayan veya tartışmalı bazı kabullerine de yer verdiği, hatta bunları tashih etmeksizin kullandığı iddiasına dönüştürülmüştür. Bu iddianın mahiyetini kavrayabilmek için öncelikle kıssaların tarihsel gerçekliği ile muhatap kabullerinin gerçekliği arasındaki

¹⁰ Esra Erdoğan Şamlıoğlu, *Kur'an'ın İlk Muhataplarının Bilgi Zemini Ashab-ı Sebt Örneği* (Ankara: ASBÜ, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 20-22.

¹¹ Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 17.

¹² Veysel Gençil, *Kur'an'ın Muhataplarını İkna Açısından Sunduğu Mukayeseli Anlatımlar* (İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 2012); Ömer Çelik, *Kur'an'ın Muhatapları* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021).

¹³ Bu konudaki çalışmalar için bk.; Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, (2003); Soner Aksoy, "Tarihsel Gerçeklik Tartışmasının Bir Parçası Olarak Kur'an'daki Kıssaların 'Hak' Olarak Nitelendirilmesinin Anlamı ve Mahiyeti", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2024), 537-571.

¹⁴ bk. Uzun, "Kur'an'ın Nüzul Dönemi Muhatapları", 188 vd.; Gülhan Maden, *Mâtürîdî Tefsirinde Makâsîdî Yorum* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2023), 229-234.

ilişkiye temas etmek gerekmektedir. Örneğin ilk muhatapların zihnindeki cin algısı ile Hz. Süleyman kıssasının ele alındığı ayetlerdeki cinlerle ilgili anlatımlar¹⁵ arasında kesişen yönlerin bulunması, kıssalar ile muhatap kabulleri arasındaki kapsam ilişkisini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ilk muhatapların zihnindeki bazı kabuller, zaman zaman kıssalara da konu olmaktadır.

1.1. Muhatap Kabullerinin Gerçekliği Tartışmasının Kıssalarla İlişkisi

Kur'an kıssalarında yer alan bilgiler genel olarak üç kategori altında ele alınır. Bunların bir kısmı, vahyin indirildiği kültürel vasatta bilinen çeşitli unsurları içermektedir. Kur'an da bu vasattaki muhatapların mevcut bilgilerini göz önünde bulundurarak kullanmıştır. Diğer bir kısmı, önceki ilahî dinlerde de yer alan ortak anlatımlardan, son kısmı ise hiçbir kimse tarafından bilinmeyen çeşitli unsurlardan oluşmaktadır.¹⁶ Özellikle ilk kategoride yer alan, nüzul dönemindeki muhatapların bildiği kıssalara ilişkin bilgilerin gerçekliğine yönelik tartışmalar konumuzla ilgilidir. Farklı bir deyişle ilk muhatapların gerçeğe aykırı olduğu ileri sürülen bazı kabullerinin de mesaj iletmeye amacıyla Kur'an kıssalarında kullanıldığı iddia edilmektedir. Bu iddia, bazı çağdaş müellifler tarafından farklı biçimlerde dile getirilmektedir.¹⁷

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılda bazı müellifler, Kur'an kıssalarını geleneksel anlayıştan farklı biçimlerde ele almayı önermiştir. Bu doğrultuda, kıssalarda anlatılan olayların tarihî gerçeklikle birebir örtüştüğü yönündeki geleneksel yaklaşım sorgulanmaya başlanmış, buna bağlı olarak kıssalardaki hadiselerin gerçekte hiç meydana gelmemiş olabileceği veya meydana gelse bile olduğundan farklı şekillerde Kur'an'da anlatılabildiği gibi yaklaşımlar gündeme getirilmiştir.¹⁸ Bu bağlamdaki görüşleriyle öne çıkan isimlerden biri Muhammed Abduh'tur (öl. 1905). Ona göre Kur'an kıssalarında ilk muhatapların inançlarına dair hak ve bätıl unsurların, geleneklerine ilişkin doğru ve yanlış yönlerin, âdetlerine ait faydalı ve zararlı uygulamaların tümüne yer verilir. Ancak bütün bunlar, öğüt ve ibret amacıyla zikredilir. Hatta bazen muhatapların kullandığı ifadeler, bizzat doğru olmasa dahi anlatımda yer alabilir.¹⁹ Halefullah (öl. 1997) ise Kur'an'ın, insanları mevcut tasavvurlarıyla birlikte muhatap aldığını belirtmektedir. Ona göre Kur'an, ilgili inançlara gerçek ve doğru oldukları için değil, onları aşamalı biçimde ortadan kaldırmayı hedeflediği için başlangıçta muvafakat etmekte; ardından süreç içerisinde bu inançları dönüştürüp ortadan kaldırmaya yönelmektedir.²⁰ Zira Halefullah'a göre Kur'an, tarihsel verileri tashih etmeyi amaçlayan bir metin olarak değil, esas itibarıyla ibret ve öğüt vermek üzere nazil olmuştur. Bu nedenle mesaj iletilirken toplumda mevcut olan bilgi zemini muhafaza edilmiştir.²¹ Nasr Hâmid Ebü Zeyd'e (öl. 2010) göre de ahiretteki sevap ve ceza şekilleri, kıyamet sahneleri, kabir azabı ve sırat köprüsünde yürüme gibi mitolojik unsurlar, vahyin muhataplarının zihninde yer almakta, Kur'an da bunlardan birçoğuna müracaat etmektedir.²²

¹⁵ Sebe' 34/12-14; Sâd 38/37-38. vb.

¹⁶ Şehmus Demir, "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur'an Kıssalarının Tarihi Gerçekliği", *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (2014), 118.

¹⁷ bk. Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 22-23; 100.

¹⁸ Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, 71-72.

¹⁹ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 1990), 1/330.

²⁰ Muhammed Ahmed Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 102.

²¹ Halefullah, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*, 326.

²² Nasr Hâmid Ebü Zeyd, *Kutsal Metin Otorite ve Hakikat* (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 188-189.

Öte yandan bu noktada, konuya yaklaşım biçiminin problemli olduğuna dikkat çeken bazı araştırmacılar da bulunmaktadır. Kimilerine göre hidayet rehberi olarak kabul edilen Kur'an'ın gerçeğe aykırı bir habere yer verip vermediği meselesi, neyin gerçek, neyin gerçeğe aykırı kabul edildiği ve dilin kullanım biçimiyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle bir anlatımın gerçeğe aykırı kabul edilip edilemeyeceği, gerçeğin hangi düzeyde ve hangi amaç doğrultusunda temsil edildiğine bağlıdır. Bu durum, toplu taşıma araçlarında kullanılan güzergâh şemaları üzerinden açıklanmaktadır. Söz konusu şemalar, gerçek güzergâhı birebir yansıtmaz, hatlar düz çizgiler hâlinde gösterilir, mesafeler eşitlenir ve duraklar sembolik biçimde ifade edilir. Buna rağmen yolcuya en pratik ve işlevsel yönlendirmeyi sağlamayı başarır. Daha gerçekçi bir temsil teknik olarak mümkün olsa da bu tür detaylı temsiller herkes için anlaşılır ve işlevsel değildir. Dolayısıyla her seviyedeki insana hitap eden bir kılavuzda şema kullanılması kaçınılmazdır ve bu gerçeğe aykırılık değil, amaca uygunluk anlamına gelir. Hedefine ulaştıran, fonksiyonunu yerine getiren bu tür anlatımların da gerçek dışı olarak tanımlanması doğru kabul edilmemektedir. Nitekim söz konusu şema, yolcu açısından onu doğru menzile ulaştırdığı için işlevsel bir gerçeklik taşımaktadır. Bu bağlamda Kur'an'ın anlatımının da aynı perspektiften değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.²³

Kur'an'ın temel hedefi, tarihi bir olayı olduğu gibi naklederek muhatabı bilgilendirmek değil, verilmek istenen mesajın daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kıssaları bir araç olarak kullanmaktır. Kur'an'ın kendine has anlatım üslubu içerisinde, kıssalarda yer alan olayların aktarımı ile bunların tarihî gerçeklik boyutu arasında özsel bir ayrım bulunmamakla birlikte, iletilmek istenen mesaja uygun bir anlatım kurgusunun etkisiyle zaman zaman bazı kısmi farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple nasıl ki kıssalarda sunulan sahnelerin bütün ayrıntılarında tarihî bir gerçeklik arayışına yönelmek isabetli bir anlama yöntemi değilse, aynı şekilde Kur'an'ın gerçekliği bulunmayan hikâyeleri kullandığı veya hiç yaşanmamış olayları yaşanmış gibi aktardığı şeklindeki yaklaşımlar da onun hak oluş gerçeğiyle bağdaşmamaktadır.²⁴

Kur'an'da anlatılan unsurların mutlak anlamda gerçek olmasının gerekmediği yönündeki tartışmalar kıssalar özelinde ele alınmakla birlikte, özellikle son yıllarda bu yaklaşımın ilk muhatapların bilgi zemininde yer alan, örneğin kâinatın işleyişine, önceki dini geleneklere ve gaybî alana ilişkin kabullere de uygulandığı görülmektedir. Bu bağlamda örnek olarak Watt'ın (öl. 2006) görüşlerine yer verilebilir. Watt'a göre Kur'an'da Hz. Meryem'e "Ey Hârûn'un kız kardeşi!"²⁵ şeklinde hitap edilmesi, İncil'deki kronolojiden habersiz olan Mekkelilerin Hz. İsa'nın annesi Meryem ile Hz. Mûsâ ve Hârûn'un kız kardeşi Meryem'i karıştırmış olma ihtimaliyle açıklanmaktadır. Zira ona göre "*Kur'an Mekkelilere hitâb ederken onların fikirlerini -ve bu arada bu yanlış kanaati- oldukları gibi aldı, zira bu çeşit yanıtları düzeltmeye çalışmak, asıl gâye olan dinî mesajın aktarılması işini kolaylaştıracağı yerde zorlaştırabilirdi.*"²⁶ Yine ona göre Kur'an'ın kendisini Arapça olarak²⁷ ifade etmesi de "*sadece Kur'an'ın Arap dilinde nazil olduğunu*

²³ Hikmet Zeyveli, "Kur'an Dilinin Özellikleri ve Özel Olarak Kıssa ve Mu'cizeler", 2. Kur'an Sempozyumu (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1996), 105-106.

²⁴ Zekeriya Pak, "Hz. İbrahim Yıldız, Ay ve Güneşi Rab Edindi mi? (En'âm 74-83'teki İbrahim Kıssasına Tarihî Gerçeklik Açısından Bir Bakış)", *EKEV Akademi Dergisi* 7/14 (2003), 59-74.

²⁵ Meryem 19/28.

²⁶ Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi* (Ankara: Hülbe Yayınları, 1982), 68.

²⁷ Yûsuf 12/2.

ima etmekle kalmaz, ilk planda Hicaz Arapları'na hitap etmesi nedeniyle, tüm yönleriyle onların dünya-tasavvurlarını da ifade eder; [hatta] bu, onların dünya-tasavvurlarındaki yanlış olan hususları bile ihtiva eder. Buradan hareketle şu sonuca ulaşılabilir: Amacın bu tür düşünceleri düzeltmek olmadığı yerlerde Allah, onlara bu yanlış düşünceler çerçevesinde hitap etmektedir.”²⁸ Watt, “yanlış düşünce” olarak nitelendirdiği hususları dünyanın dönmesi örneği üzerinden şöyle açıklamaktadır: Eğer Kur'an'da, tesadüfi bir ifade düzeyinde dahi olsa, dünyanın güneş etrafında döndüğüne dair bir beyana yer verilmiş olsaydı, bu durum, söz konusu dönemin Arap toplumu açısından anlaşılması güç bir içerik oluşturacak ve muhataplar nezdinde Kur'an'a yönelik itirazları arttırabilecek bir unsur hâline gelebilecekti. Bunun yerine, son derece açık ve yalın ifadelerle düz ve yaydıkça yayılan bir yeryüzünden bahsedilmiştir. Söz konusu ifadeler, doğrudan yeryüzünün şekline ilişkin teknik bir açıklama sunmamakla birlikte, ilk muhataplar tarafından kendi bilgi zeminleri doğrultusunda yeryüzünün düz olduğu şeklinde anlaşılmıştır. Çünkü o dönemde hiç kimse yeryüzünün farklı bir şekilde olabileceğini tasavvur dahi etmemektedir.²⁹

Benzer şekilde kimi araştırmacılar da Kur'an'ın, ilk muhatapların “-ama doğru, ama yanlış- kabulleri, efsaneleri üzerinden mesajını ilettiği”³⁰ görüşündendir. Bu görüşte olanlara göre Kur'an, muhatapın zihninde bulunan mevcut kavram ve ifade biçimlerini tamamen dışlamak yerine onları yer yer kullanmaktadır. Nitekim şans, uğur ve uğursuzluk gibi inançları ortadan kaldırmayı amaçlarken dahi, Câhiliye Araplarının sağ tarafı uğurlu, sol tarafı uğursuz sayma anlayışına (ashâbü'l-yemîn/ashâbü'ş-şimâl)³¹ ve geleceği kuşların hareketlerinden okuma geleneğine işaret eden (tâir)³² ifadelerden yararlanmaktadır.³³ Kimilerine göre ise “Allah, muhatap aldığı başta Hz. Muhammed olmak üzere ashâbının yaşadığı coğrafyanın tarihi üzerinden iletişim kurarken, az veya hatalı da olsa muhtemelen zihinlerinde var olan bir düzlemden hareket etmektedir.”³⁴ Netice itibarıyla, kıssalar özelinde yürütülen gerçeklik tartışmalarının yanı sıra, son yıllarda ilk muhatapların kabullerini konu edinen başka haberlerin de gerçekliği üzerine tartışmalar yürütüldüğü görülmektedir.

1.2. Gerçeğe Aykırı Olduğu İddia Edilen Muhatap Kabullerine Örnekler

Her ne kadar çalışmamız, modern dönemde ortaya konulan bir iddianın eleştirisini merkeze alsada da klasik dönemlerde de Kur'an'daki bazı ifadelerin ilk muhatapların örf ve inanışlarını yansıttığı şeklinde bazı yorumların yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Örneğin Mülk 16-17. ayetlerde Allah için kullanılan “gökte olan/مَنْ فِي السَّمَاءِ” ifadesi, bazı müfessirler tarafından Allah'ın hakiki anlamda mekânda bulunması şeklinde anlaşılırken,³⁵ bazıları tarafından Allah'ın mekân, yön ve sınırlardan münezzehe olduğu kabulü doğrultusunda tevil edilmektedir.³⁶ Bununla birlikte bazı müfessirler ise ilgili ifadeyi, muhatapların Allah'a mekân atfetme inanışını yansıtan bir hitap biçimi olarak

²⁸ Montgomery Watt, Hz. Muhammed'in Mekkesi (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 20.

²⁹ Watt, Hz. Muhammed'in Mekkesi, 20-25; 76.

³⁰ Merdin, Teolojinin Mitolojiden Arındırılması, 291.

³¹ el-Vâkıa 56/41, 90-91.

³² el-A'râf 7/131; el-İsrâ 17/13; Yâsîn 36/19.

³³ Merdin, Teolojinin Mitolojiden Arındırılması, 291.

³⁴ Şamhoğlu, Kur'an'ın İlk Muhataplarının Bilgi Zemini, 35.

³⁵ Mukâtil b. Süleymân, Tefsîru Mukâtil b. Süleymân (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs, 1423), 4/391.

³⁶ Ebû İshâk es-Sa'lebi, el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs'l-Arabî, 2002), 9/359-360.

yorumlamaktadır.³⁷ Ancak tikel olarak ayet bazlı değerlendirildiğinde ilk muhatapların algısını yansıtıyor gibi görünen bu tür ifadelerin, olduğu şekliyle bırakılmadığı, tashih edildiği görülmektedir. Zira Allah'ın göklerde ve yerde olan her şeyi bildiğini, doğunun ve batının, göğün, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi olduğunu bildiren ayetler birlikte değerlendirildiğinde,³⁸ ilk muhatapların Allah'a mekân izafe eden tasavvurlarının farklı ayetlerde tashih edildiği görülmektedir. Dolayısıyla klasik dönem müfessirlerinin bazı ayetlerin yorumunda Kur'an'ın hitap ettiği toplumun algısının, örfünün veya inanışının dikkate alındığına yönelik ifadeler kullanmaları, bu hususların diğer ayetlerde tashih edilmediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Bu nedenle ayetlerin, muhatapların algılarını dikkate alarak nazil olması başka, bu algıların tashih edilmeden üzerine çeşitli fikirlerin inşa edildiğini iddia etmek başka bir şeydir. Özellikle modern dönemde azınlıkta bulunan bazı müelliflerin bu ikinci yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Aşağıda söz konusu yaklaşıma örnek teşkil eden bazı muhatap kabulleri ele alınacaktır.

Modern dönem müelliflerinin gerçekliği bulunmadığını iddia ettikleri muhatap kabullerine dair örnekler ağırlıklı olarak gaybî alana ait varlıklar üzerinde yoğunlaşmakla birlikte, şehâdet âlemine ilişkin bazı unsurların da bu iddia çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda Kur'an'daki göklerin ve yerin yedi kat olduğuna dair anlatılardan melek, cin ve şeytan gibi ruhanî varlıklara ilişkin tasavvurlara kadar çeşitli konuların Yahudiler, Hristiyanlar, Farslılar, Yemenliler ve Kahtânîler gibi kadim dinî gelenekler ile mitolojik anlatılardan neşet ettiği ileri sürülmektedir. Buna göre Arap toplumu, söz konusu kültürle ait pek çok efsane ve kıssayı işiterek zamanla kendi kültür dünyasına dâhil etmiştir.³⁹ İddiayı savunan bazı araştırmacılara göre Arapların ve kendilerinden önceki toplumların cinler ve periler gibi varlıklara ilişkin inançları, evreni görünmez varlıklarla kuşatılmış bir alan hâline getirmiştir. Söz konusu varlıkların ya doğrudan ya da bazı insanları kullanarak âlem üzerinde etkili olduğuna inanılmaktadır. Buna göre *“Kur'an bu verili durumu dikkate alarak, bu varlıkların gerçek olup olmadıklarını tartışmaya açmadan: ‘cin yani görünmez varlık olarak inandıklarımızın tamamı bizim hakimiyetimiz altındadır, bizim hükümranlığımız dışında onların bir etkisi yoktur ve sizin üzerinizde de kontrolleri söz konusu değildir’”*⁴⁰ demektedir.

Cinlerin göğe yükselmesi veya yükselen cinlere melekler tarafından şihap atılması⁴¹ şeklindeki anlatıların da tarihsel bir gerçekliği ifade etmediği; bunların, Arap toplumunun cinlere ilişkin yaygın kanaatleri doğrultusunda yapılmış tasvirler olduğu dile getirilmektedir. Bu düşünceye göre ne yalnızca dünya semasının yıldızlarla dolu olduğu, ne de meteorların göğe yükselen cinleri taşlamak amacıyla düştüğü kabul edilebilir. Bu tür tasvirler Câhiliye Araplarının kozmolojik algısı çerçevesinde dile getirilen anlatılardır. Üstelik ilgili yaklaşımı benimseyenlere göre *“aslında cinler diye ne yerde ne gökte yaşayan böyle bir varlık türü vardır. Bunlar, ilkel paganların mitolojik, muhayyel*

³⁷ Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'ik-ı ğavâmızı't-tenzil ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrût: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407), 4/580-581.

³⁸ el-Bakara 2/115; en-Nisâ 4/126; Meryem 19/65; er-Rahmân 55/17; el-Mücâdele 58/7. vb.

³⁹ Detaylar için bk. Mevlanâ Muhammed Ali, *İslâm Dini –Kaynaklar–İnançlar–İbâdetler–* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 216-217; Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2015), 119-120; Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 216; 230.

⁴⁰ Şaban Ali Düzgün, “Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2012), 22.

⁴¹ el-Cin 72/8-9.

adı var, kendileri yok, nominal varlıklardır.”⁴² Klasik dönemlerde de bazı filozof ve mütekellimlerin cinlerin varlığını kabul etmedikleri bilinmektedir. Ancak onların bu yaklaşımının cinleri ilk muhatapların kültürel veya zihinsel kabullerinin bir ürünü olarak değerlendirmelerinden değil, daha ziyade cinlerin dış dünyadaki ontolojik varlığı ve mahiyetine ilişkin felsefî ve kelâmî tartışmalardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁴³ Ayrıca modern dönemde cinlerin göğe yükselmesi veya yükselen cinlere şihap atılması gibi ayetlerin mecazî olarak ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Zira bu varlıklara ilişkin anlatımlardaki temel odak noktası gözden kaçırılarak, “bu olayın ontolojik olarak nasıl gerçekleştiği üzerinde kafa yormak/düşünmek ve daha da ileri giderek, madem Kur’an onlardan bahsediyor, o zaman bunlar acaba nasıl varlıklardır şeklinde bir soru sormak, Kur’an’ın bu anlatımıyla vermek istediği mesajı ıskalama”⁴⁴ olarak görülmektedir.

Kimi araştırmacılar ise cin denilen bir varlık türünü kabul etmekle birlikte, Kur’an’da onların yaratılışıyla ilgili ayetler dışında kullanılan bu kelimeyi *insan, insanların ekseriyeti, Arap olmayanlar, yabancılar* gibi anlamlara hamletmektedir. Ayrıca bu düşüncede olanlara göre “Kur’an öğretilerinden cinlerin ilâhî sırlara vakıf oldukları ve meleklerle bildirilen ilâhî vahyi gizlice dinledikleri çıkarılmaktadır. Fakat bu, ya Yahudilerden ya da Farslılardan Araplara geçen bâtil bir itikattır ve Kur’an bunu kesin ifadelerle reddetmiştir.”⁴⁵ Cin ve Ahkâf Sûrelerinde zikredilen cinlerin, Hz. Peygamber döneminde yaşamakla birlikte onun davetine henüz olumlu karşılık vermemiş olan üç topluluğa -müşrikler, Hristiyanlar ve Yahudiler- işaret ettiği ileri sürülmektedir. Yine Felak ve Nâs Sûreleri bağlamında “insanın kalbine vesvese sokan kendisinden başkası değildir. Bütün vesveselerin kaynağı olgunlaşmamış ve yakîn olarak inanamamış insanın kendi zihninin ürettikleridir. Hiçbir şey ya da kimse, insanın kalbine bir şey üflüyor değildir.”⁴⁶

Cin ile aynı anlam alanına sahip olan şeytan kavramı da benzer şekilde yorumlanmaktadır. Kimilerine göre şeytan, vahiy öncesi ve vahiy sonrası Arap toplumunda istenmeyen, kötü durumların sembolik bir ifadesi olarak işlev görmek; kötülük ve cimrilik gibi olumsuz niteliklerin şahıslaştırılmasından ibaret kabul edilmektedir. Bu bağlamda Kur’an’daki kullanımının da çoğu zaman ontolojik bir varlığa işaret etmekten ziyade, şeytanî nitelikler taşıyan insanları ve davranışları betimleyen bir sıfat düzeyinde değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu düşünce olanlara göre şeytan “psikolojik savunma/avunma mekanizmamızdır. Soyutlama yeteneği gelişmemiş Bedevî’nin müşahhas ve mücessem hale getirdiği adı var kendi yok nominal bir varlıktır.”⁴⁷

Benzer şekilde Kur’an’da meleklerin, Allah’ın yaratılmış varlıkları sevk ve idare etmesine aracılık ettiğini ifade eden anlatımlar da “ilk muhataplarının tabiat felsefeleriyle gayet uyumlu olsa da modern bilimle değildir.”⁴⁸ Yine bu görüşte olanlara göre Kur’an’ın meleklerin ikişer, üçer ve dörder kanatlı olduğunu haber vermesi,⁴⁹ ilk muhatapların meleklerin gökte yaşadığı ve uçtuğu, uçabilmeleri için de kanatlara ihtiyaç duydukları

⁴² Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 415-425.

⁴³ bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1420), 30/661 vd.

⁴⁴ Düzgün, “Cin ve Şeytan Algımız”, 22-23.

⁴⁵ Muhammed Ali, *İslâm Dîni*, 211-217.

⁴⁶ Düzgün, “Cin ve Şeytan Algımız”, 17, 24.

⁴⁷ bk. Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 374-376; 551-552.

⁴⁸ Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 581.

⁴⁹ Fâtır 35/1.

yönündeki algılarına atıfta bulunmaktadır. Bu nedenle meleklerin mahiyetine ve görevlerine ilişkin anlatımların, tabiatta işleyen düzeni açıklamaktan ziyade, söz konusu düzenin ilahî irade ve denetim altında bulunduğunu vurgulamayı amaçladığı ileri sürülmektedir. Nitekim Allah'ın arşa istiva etmesine dair ifadelerin hâkimiyet ve kudret ekseninde tevil edildiği gibi, meleklerle ilgili anlatımların da benzer biçimde güncellenmesi gerektiği savunulmaktadır.⁵⁰

Metafizik alandaki varlıklara dair ileri sürülen bu yaklaşımlar doğrultusunda, gerçekliği tartışmalı kabul edilen örneğin cinler ile ilgili ayetlerin Kur'an'da yer almasının gerekçesi de önemli bir sorun hâline gelmektedir. Nitekim böyle bir metafizik varlığın gerçekte mevcut olmadığı varsayıldığında, Kur'an'ın bu varlığa ilişkin haberlere hangi amaçla yer verdiği sorusu da aynı şekilde önem kazanmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'ın, cinlerden söz ederken daha önce insan üzerinde hâkimiyet kurma gücüne sahip olduğu düşünülen cin algısının yıkıldığı, bunun yerine cini, insana zarar verme kudreti bulunmayan ve gaybî bilgiye erişimi olmayan pasif bir varlığa indirgiendiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede *"Kur'an Arapların kavramlarıyla konuyu anlatmaya başlamakta, ama bu kavramları bulundukları mitolojik seviyeden anlaşılabilir aklı bir seviyeye çektiği"*⁵¹ dile getirilmektedir. Yine *"Allah'ın Kur'an'da cinlerden bahsetmesi cin inancını ikame etmek için değil, müşriklerin cin inançlarını (olguyu) resmetmek ve ardından bunu tedricen kaldırmak veya tashih etmek içindir."*⁵² denilmektedir.

Bölgedeki Araplar tarafından iyi bilinen ve cin anlayışının bir uzantısı olarak görülen sihir meselesinde de benzer bir yaklaşım görülmektedir. Bazı araştırmacılara göre *"Kur'an, sihir konusunun mahiyeti ile ilgilenmemiş, esasen muhatabın zihninde bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. İlgili ayetler, sihrin hakikatinin anlatımı olarak değil, betimleyici ve eylem bildirici bir üslupla, ahlaki açıdan toplumları ifsat eden ve tevhid inancına karşı tavır almanın zihin arka planını oluşturan kurumsallaşmış yapıların zikri olarak kendini gösterir."*⁵³ Netice itibarıyla genel olarak *"vakıya mutabık olsun ya da olmasın Kur'an, gaybî varlıklardan bahsederken daha ziyade bunlarla ilgili muhatabın zihin dünyasında var olan algı ve tasavvurdan hareketle konuşmuş ve bu varlıklara dair tevhit ekseninde yeni bir tasavvurun inşasını amaçladığı"*⁵⁴ görüşü dile getirilmektedir.

Zikredilen gerekçeler bağlamında ilk muhatapların kabullerine yönelik bir tashihin hedeflendiği varsayıldığında, tashihin neden başlangıçtan itibaren doğrudan ve açık bir biçimde yapılmadığı sorusu da bu noktada kaçınılmaz olarak gündeme gelmektedir. Bu soruya verilen cevaplar ise tartışmayı farklı bir boyuta taşımaktadır. Bu bağlamda, öncelikle Arap toplumunda mevcut olan cin inancının meleklerle inanmayı kolaylaştırdığı yönünde bir iddia ortaya atılmaktadır.⁵⁵ Buna göre Kur'an'da cin-kâhin ilişkisine dair algıların baştan reddedilmemesinin sebebi, kâhinin cinlerle irtibat kurmasının imkânsız olduğu kabul edildiğinde, Peygamberin de meleklerle irtibat kurarak vahiy almasının mümkün olmadığı sonucuna ulaşılacağı şeklinde açıklanmaktadır. Dolayısıyla kâhinlerin ve şairlerin gayb âleminden haber aldıkları yönündeki algı, Peygamberin de gayb âleminden bilgi almasına imkân tanımaktadır.

⁵⁰ Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 581-591.

⁵¹ Düzgün, "Cin ve Şeytan Algımız", 12; 28-29.

⁵² Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 377-378.

⁵³ Sevim Gelgeç, "Sihir Varoluşsal Gerçekliği Meselesi ve Kur'an'ın Tedricen Gerçekleştirdiği Dönüşüm", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2025), 539.

⁵⁴ Soner Aksoy, *Kur'an'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâî Bir Okuma-* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), 299.

⁵⁵ Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, 63.

Ayrıca cinlerin toptan reddedilmesinin, Arapların melekleri de cin kavramı içerisinde değerlendirmeleri sebebiyle, melek aracılığıyla gelen vahyi ve vahiy alma imkânını da beraberinde ortadan kaldıracak ileri sürülmektedir.⁵⁶ Kısaca bazı modern müelliflerin görüşlerinde, gerçekliği bulunmayan veya tartışmalı olguların mesaj iletiminde kullanıldığı; cin ve şeytan gibi varlıkların etkilerinin olmadığı yönündeki tashihlerin ise zaman zaman bu varlıkların inkârına varan yorumlara dönüştüğü görülmektedir.

2. İlk Muhatapların Gerçeğe Aykırı Kabullerinin Kur'an'da Tashih Edilmeden Kullanıldığı İddiasının Eleştirisi

İlk bölümde gerçeğe aykırı muhatap kabullerinin Kur'an'da kullanıldığı iddiasının kıssaların gerçekliğiyle ilişkisi ve hangi örnekler üzerinden ele alındığı ortaya konulmuştur. Söz konusu örnekler incelendiğinde bunların büyük ölçüde gaybla ilişkili konular etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte ilgili görüşün belirli örnekler üzerinden temellendirilmeye çalışılması, onun metodolojik ve teorik bakımdan tutarlı olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu çerçevede öncelikle söz konusu yaklaşımın lâzım-ı fâide-i haber bağlamında temellendirilmesinin ne derece isabetli olduğu incelenecek, ardından ileri sürülen varsayımlar ve ulaşılan sonuçlar kendi içinde tutarlılık bakımından eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

2.1. İddianın Lâzım-ı Fâide-i Haber Bağlamında Temellendirilme Sorunu

Modern dönemdeki bazı araştırmacılar, Kur'an'daki; kâinatın ve insanın yaratılışı, göklerin ve yerin yedi kat halinde düzenlenmesi, cinlerin ve şeytanların varlığı, şeytanın ateşten yaratılması, göğşe çıkmaya çalışan cinlerin ve şeytanların taşlanması, rüzgârların aşılayıcı olması, meleklerin kanatlı oluşu gibi konulardan bahseden ayetlerin lâzım-ı fâide-i haber kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.⁵⁷ Bu bağlamda konunun detaylarına yer verebilmek için öncelikle fâide-i haber ve lâzım-ı fâide-i haber ile ne kastedildiğine değinmek gerekmektedir. Temel olarak dilsel ifadeler ya bir bildirimde bulunmak ya da soru, emir, nehiy, nidâ ve temenni gibi durumları dile getirmek için kullanılır. İlk kısmı temsil edenlere hüküm cümleleri/haber, ikinci kısımda yer alan dilek/istek bildiren yapılara ise inşâ cümleleri denilmektedir. Haber cümleleri muhatap tarafından doğruluğunun kabul veya reddedilebilmesine açık olması bakımından inşâî cümlelerden ayrılmaktadır. Zira inşâî cümleler böyle bir sorgulamadan muafır.⁵⁸ Haberin muhatap açısından fayda ifade etmesinin dayanağı ise iki türdür. Birincisi muhatabın bir hükmü o haber aracılığıyla elde etmesidir ki buna fâide-i haber denir. Nitekim “*Zeyd âlimdir.*” sözünün, Zeyd’in âlim olduğunu bilmeyen bir kimseye söylenmesi böyledir. İkincisi muhatabın bu sözden, senin o hükmü bildiğini anlamasıdır ki buna da lâzım-ı fâide-i haber denilmektedir. Tevrat’ı ezberlemiş bir kimseye “*Sen Tevrat’ı ezberledin.*” denilmesi bu türdendir.⁵⁹ Dolayısıyla fâide-i haber, konuya dair bilgisi bulunmayan muhatabın bilgilendirilmesi, lâzım-ı fâide-i haber ise mütekellimin, muhatabın bildiği bir hususu kendisinin de bildiğini göstermesi şeklinde özetlenebilmektedir. Ayrıca lâzım-ı fâide-i haber’de muhatap yeni bir bilgi elde etmemektedir. Öğrendiği tek şey mütekellimin bu

⁵⁶ Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 306.

⁵⁷ Detaylar için bk. Yaşar Düzenli, “Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 152; Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, 120; 240; Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 153-154; 378; 414; Aksoy, *Kur'an'daki Haberler*, 326; 367.

⁵⁸ bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 3/256 vd.; Mustafa İrmak, *Haber ve İnşâ Klasik Dil Biliminde Bildirim ve Talep İfadeleri* (Ankara: İsam Yayınları, 2024), 11.

⁵⁹ Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm* (Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 166.

hükümden haberdar olduğudur.⁶⁰ Diğer taraftan bu tür haberlerde zâhiri düzeyde neyin söylendiğinden ziyade, ne üzerinden, nasıl ve ne söylendiğine odaklanılması gerektiği de ifade edilmektedir. Nitekim lâzım-ı fâide-i haberde, mütekellimin çeşitli gayelerle muhatap nezdinde malum olan bir bilgiyi veya algıyı, farklı birtakım anlamlar üretmek için araç olarak kullandığı ve ona yeni manalar yüklediği belirtilmektedir. Bir anlamda malum olan haber üzerinden yeni bir hüküm inşa edilmektedir. Dolayısıyla edebî çerçevede lâzım-ı fâide-i haber, muhataplar tarafından bilinen olgu ve haberlerden yeni birtakım anlamlar üretilmesinin en önemli dilsel dayanağı olarak görüldüğünden, bu üslubun Kur'an'daki bazı haberlerin doğru anlaşılması açısından önemli olduğu vurgulanmaktadır.⁶¹

Lâzım-ı fâide-i haber'e dair yapılan açıklamaların ardından yukarıda bahsedilen örneklerin bu kapsamda değerlendirilmesinde herhangi bir problem görülmemektedir. Zira bunlara dair bilgilerin ilk muhatabın zihninde bulunması mümkün ve muhtemeldir. Ancak bazı çağdaş araştırmacılar ise Kur'an'ın haber verdiği bazı hususları, lâzım-ı fâide-i haber kategorisine dâhil etmekle kalmayıp bunların gerçekliğinin olmasının zorunlu olmadığına dair gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak bazı imalarda bulunmaktadır. Örneğin Öztürk'e göre, göklerin ve yerin yedi kat olarak düzenlendiğine işaret eden ayetlerdeki ifadeler ile kâinatın ve insanın yaratılışıyla ilgili ayetlerdeki muhteva, lâzım-ı fâide-i haber türündendir. Diğer bir deyişle *"bu ayetler nüzul vasatındaki ilk ve doğrudan muhatapları bilgilendirmekte, aksine nesnellik ya da bilimselliği bahis konusu edilmeksizin, muhataplarca bilinen şeyler üzerinden tevhid inancı ekseninde Allah'ın kudretine ve kullarına yönelik lütfkârlığına dikkat çektiği"*⁶² dile getirilmektedir. Benzer şekilde Merdin de cinler ve şeytanlara dair ayetlerin çoğunluğunu -şeytanın ateşten yaratılması, göğe yükselmeye çalışan cin ve şeytanların taşlanması gibi anlatımları- lâzım-ı fâide-i haber kapsamında değerlendirmekte, bu anlatımların nesnel gerçeklikten ziyade ilk muhatapların zihinlerindeki kabuller üzerinden mesaj iletmeyi amaçladığını ileri sürmektedir.⁶³

Söz konusu araştırmacıların, lâzım-ı fâide-i haber bağlamında nesnel açıdan doğruluğu tartışma konusu yapılmaksızın gibi ifadeler kullanmalarını, Kur'an'da gerçekliği bulunmayan unsurların yer alabileceği iddiasını belâgatteki bir üslupla temellendirme çabası olarak değerlendirmek mümkündür. Onlara göre bu örneklerdeki amaç, bilinmeyen bir konuda bilgi vermek değil, muhatabın bilgi zemininden hareketle yeni mesajlar iletmektir. Dolayısıyla bu anlatımların doğru veya yanlış olmasının önemli olmadığı gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Bu iddianın tutarlılığını tespit etmek için lâzım-ı fâide-i haberin tefsir literatüründe nasıl ele alındığının incelenmesi gerekmektedir.

Arap dilinde haber cümlelerinin temel gayelerini tertipli bir şekilde dile getiren ve bu bağlamda lâzım-ı fâide'den ilk defa söz eden kişi Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn es-Sekkâkî'dir (öl. 626/1229).⁶⁴ Dolayısıyla ilgili ifadenin geç terimleşmesi nedeniyle klasik dönem tefsirlerinde buna dair doğrudan örneklerle rastlanmamaktadır. Lâzım-ı fâide kavramını belâgat ilmindeki biçimiyle aynen kullanan ve örneklerine eserlerinde yer verenler ise

⁶⁰ İrmak, *Haber ve İnşâ*, 88-89.

⁶¹ Detaylar için bk. Aksoy, *Kur'an'daki Haberler*, 155-158.

⁶² Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, 113; 120; 240.

⁶³ bk. Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 14-17; 153-154; 378; 414; 425; 431; 545.

⁶⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 166; Ahmet Gezek, *Arap Belâgatı ve Lâzım-ı Fâide Kavramı -Kur'an'dan Örneklerle-* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 25-28.

son dönem müfessirlerinden Âlûsî (öl. 1854) ve İbn Âşûr'dur (öl. 1973). Âlûsî, Mûsâ-Hızır kıssası olarak meşhur olan Kehf Sûresi 77. ayetindeki “لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا” “Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın.” ifadesinin Hz. Mûsâ tarafından söylenmesini lâzım-ı fâide-i haber kapsamında değerlendirmektedir. Zira bu söz, aslında onun bir soru ile “Niçin ücret almadın?” demesi ve ücret almamasına bir itiraz niteliğindedir. Bu cümle lâzım-ı fâide-i haber kategorisinde yer aldığından yapılan işin haber verilmesinde doğrudan bir fayda bulunmamaktadır.⁶⁵ Yine Münâfıkların, Hz. Peygamber'e hitaben “قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ” “Biz şahitlik ederiz ki sen elbette Allah'ın resulüsün.”⁶⁶ şeklinde söyledikleri bu ifadenin de lâzım-ı fâide-i haber kapsamında olduğu belirtilmektedir. Nitekim Peygamberin Allah'ın elçisi olduğu bilinmektedir.⁶⁷ İbn Âşûr da tefsirinde gerek haber-inşâ ayrımı gerekse lâzım-ı fâide konusuna en çok yer veren müfessirlerden biridir. O daha tefsirinin başında Fatihâ'daki “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ifadesinin haber mi yoksa inşâ mı olduğu konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğinden bahsetmektedir.⁶⁸ Bakara 216. ayetindeki “كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ” “Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı.” ifadesinin lâzım-ı fâide olduğundan bahsederek, “Biz savaşı size farz kıldık ve bunun size meşakkatli geldiğini de bilmekteyiz.” anlamına geldiğine değinmektedir.⁶⁹ Hûd 45. ayetteki “وَأَنْ وَعَدُكَ الْحَقُّ” “Senin vaadin elbette haklır.” ifadesiyle lâzım-ı fâide bağlamında Hz. Nuh'un Allah'a bilmediği bir bilgiyi vermediği, aksine vaadinin hak ve kesin olduğunu zaten bildiğini ifade ederek bu bilgisini Allah'a arz ettiğinden bahsetmektedir.⁷⁰ Yine Yûsuf 17. ayette yer alan “وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا” “Sen bize inanmazsın.” ifadesi de lâzım-ı fâide kapsamındadır. Zira Hz. Yûsuf'un kardeşleri, babalarına Hz. Yûsuf'u kurdun yediğini söyledikten sonra bu ifadeyi kullanarak, onun kendilerine inanmayacağını bildiklerini dile getirmiş olmaktadır.⁷¹ Netice itibarıyla en azından Âlûsî ve İbn Âşûr'un tefsirleri özelinde lâzım-ı fâide-i habere dair verilen örneklerde gerçeğe aykırı bilgilerin Kur'an haberlerine söz konusu edilme gibi bir durumun olmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan günümüzdeki kimi araştırmacılar ise cinlerin ve şeytanların varlığı, onların ateşten yaratılması, meleklerin kanatlı oluşu vb. bahseden ayetlerin gerek ilk muhatap gerekse sonraki muhataplar açısından hakkında bilgisi bulunmayanlar için fâide-i haber kapsamında yer aldığını savunmaktadır.⁷² Cin ve şeytanın hangi maddeden yaratıldığı veya meleklerin hangi özelliklere sahip olduğu konusunda bilgi sahibi olmayan bir muhatap, bu ayetler aracılığıyla söz konusu hususları öğrenmekte; dolayısıyla bu anlatımlar onun açısından bir bilgi ve fayda ifade etmektedir. Ayrıca edebî bir gayeye bağlı olarak haberin inşâ, inşânın da haber yerine kullanılabilmesi mümkün olduğundan,⁷³ Kur'an'da yer alan haberler de farklı maksatlar çerçevesinde kullanılabilir. Bu bağlamda bir müfessirin herhangi bir haberi lâzım-ı fâide-i haber kapsamında değerlendirmesine karşılık, başka bir müfessirin âyetin siyak-sibakından anladığı manaya göre hali öğrenme, kınama, geçmiş hükmü bütün

⁶⁵ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 8/330.

⁶⁶ el-Münâfikûn 63/1.

⁶⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 14/303.

⁶⁸ bk. Muhammed Tâhîr İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 1/161.

⁶⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/320.

⁷⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 12/84.

⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 12/237.

⁷² bk. Yalçın, “Melek, Cin ve Şeytan”, 352-354; 367; 372.

⁷³ bk. İrmak, *Haber ve İnşâ*, 264 vd.

benzerlerine tahakkuk ettirme, zihinde oluşan soru işaretlerini giderme, cümlelerin içerdiği mananın illeti ve ikrarı, üstü örtülü bir şekilde itiraz ve sitem etme, ikaz kabilinden tekit etme ve özür dileme gibi çeşitli maksatlara yönelik bir anlatım olarak yorumlayabildiğinden söz edilmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla haber-inşâ ve fâide-i haber-lâzım-ı fâide-i haber ayırmalarının kesinlik taşımayışı ve sübjektif değerlendirmelere açık olması, söz konusu iddianın lâzım-ı fâide-i haber üzerinden temellendirilmesini tartışmalı hâle getirmektedir.

2.2. İddianın Tutarlılığına Yönelik Eleştirel Değerlendirme

Bu başlık altında gerçekliği olmadığı iddia edilen muhatap kabullerinin doğruluğunu temellendirmeye yönelik bir yönteme başvurulmayacaktır. Zira iddiaya konu edilen örnekler bağlamında nasların zâhirî anlamları, geleneksel düşüncede olduğu gibi bizler için de delil teşkil etmekte, zaruri bir gerekçe olmadıkça âyetlerin zâhirî anlamlarının dışına çıkılması uygun görülmemektedir. Bununla birlikte Kur'an'daki her ibarenin mutlaka zâhirî anlamıyla anlaşılması gerektiği de iddia edilmemektedir. Nitekim Kur'an'da mecaz, kinaye ve istiare gibi edebî anlatım biçimleri de kullanılmaktadır. Ayrıca özellikle gaybla ilgili meselelerde, nassın ötesinde doğrudan ve zorunlu bir delil türü ortaya koymak da metodolojik olarak çok mümkün görünmemektedir. Bu nedenle burada, söz konusu iddianın aksi yönünde literatürde yer alan görüşlere yer verilecek ve iddianın tutarlılığına ilişkin bazı eleştiriler ortaya konulacaktır.

Öncelikle Kur'an, mesajını iletirken muhatapların mevcut bilgi zeminini referans olarak kullanabilmektedir. Ancak Allah'ın muhatap kitlenin diliyle, onların düşünce düzeylerine göre hitap etmesi, muhatapın düşünsel birikimlerine bağımlı olmasını veya bunları benimseyip onaylamasını aynı düzeyde gerektirmemektedir.⁷⁵ Kur'an ilahî kaynaklı kabul edildiğinde, mesajını iletme için gerçeği yansıtmayan düşüncelere -örneğin evrene dair tarihsel ve toplumsal kanaatlere- başvurulması düşünülemez. Kur'an'ın muhatap alındığı topluluğun diliyle vahyedilmiş olması kaçınılmaz bir durum olarak görülebilir. Ancak bu durum onun dönemin sınırlı bilgi birikimine bağlı olarak ilerleyen dönemlerde yanlışlığı ortaya çıkabilecek bazı düşünceleri içerebileceği şeklinde yorumlanmamalıdır.⁷⁶ Diğer bir deyişle Kur'an, nüzul dönemindeki muhataplarda bulunan yanlış bir inancı veya algıyı asla olduğu gibi bırakmamıştır.⁷⁷ Yanlış olan kabullere dair gereken tashihler yapılmıştır.

Kur'an'da; Lât, Uzzâ ve Menât'ın Arapların atalarının taktığı birtakım isimlerden ibaret olduğu⁷⁸ ve meleklerin dışı varlıklar olarak Allah'ın kızları⁷⁹ sayıldığı yönündeki inanç alanına dair tashihlerin yanı sıra, günlük rutinlerdeki yanlış uygulamaların da düzeltildiği örnekler bulunmaktadır. Örneğin Câhiliye Arapları'nın belirli özelliklere sahip hayvanları putlar adına serbest bırakmalarını; o hayvanların kesimini ve kullanımını yasaklamalarını konu edinen Mâide 103. ayeti bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayet mealen "*Allah, ne "Bahîre", ne "Sâibe", ne "Vasîle", ne de "Hâm" diye bir şey meşru kılmamıştır. Fakat inkâr edenler Allah'a karşı yalan uyduruyorlar.*"

⁷⁴ Gezek, *Arap Belâgatı ve Lâzım-ı Fâide Kavramı*, 7; 120.

⁷⁵ İbrahim Bor, *İlahî Kelâm'ın İmkân ve Tabiatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 192.

⁷⁶ Mehmet Sait Reçber, "Watt ve İslam Vahyi'nin Kaynağı: Eleştirel Bir Analiz", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2003), 203.

⁷⁷ Yalçın, "Melek, Cin ve Şeytan", 357.

⁷⁸ en-Necm 53/19-23.

⁷⁹ es-Sâffât 37/149-152; ez-Zuhruf 43/19

şeklinde. Ayetle dinde mevcut olmayan şeylerin Allah'ın isteğiymiş gibi gösterilmesinin iftira olduğuna dikkat çekilmektedir. Benzer şekilde Câhiliye Araplarının bazı hayvanlara ve ziraî ürünlere ilişkin hatalı taksimatlarına yönelik uygulamalarına işaret eden En'âm 136-139. ayetlerinde de atmakta oldukları iftiraları yüzünden Allah'ın onları cezalandıracaklarından bahsedilmektedir. Yine Araplar, bazı dinî gerekçelerle ihramlı iken evlerine kapıdan girmez, bunun yerine evlerinin arka tarafından açtıkları delik veya pencerelerden girmeyi erdemli bir davranış sayarlardı.⁸⁰ Bu uygulamayı konu edinen Bakara 189. ayetteki "*Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin.*" ifadesi de bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir.

İlk muhatapların gerçek olmayan, hatalı kabulleri üzerinden de mesaj iletebileceğini savunanların yukarıdaki ayetlerde neden yanlış algılara dair tashihlerin yapıldığını açıklamaları gerekmektedir. Bunlar üzerinden örneğin bahire ve sâibe gibi hayvanları da yaratan Allah'tır denilip üzerine farklı bilgiler inşa edilemez miydi? Neden toplumdaki algının yanlışlığı vurgulanıp evlere kapılarından girilmesi emredilmiştir? Tevhid açısından örneğin cin meselesinden daha mı önemli ki bu ayetlerde doğrudan tashihler yapılmıştır? Ya da cin örneğinde ileri sürüldüğü gibi, neden önce onların mevcut algılarına uygun biçimde fikirler kabul edilip, ardından bunlar aşamalı bir şekilde işlevsiz hâle getirilmemiştir? vb. birçok sorunun cevaplandırılması gerekmektedir. Ayrıca gerçekliği olmayan anlatılar üzerinden mesajın iletebileceği ileri sürülse de muhatapın anlatılan olayları kavrayıp içselleştirebilmesi ve iyi ile ideal örnekleri kendi hayatına yansıtmak için çaba göstermesi, kötü örneklerden ise kaçınması açısından, bizzat anlatılan olayların gerçek olmasının gerekli olduğu da vurgulanmaktadır. Zira gerçek dışı, hayalî bir olay ile gerçekle bütünüyle örtüşen reel bir olayın muhatap üzerinde meydana getireceği etkinin önemli ölçüde farklılık arz edeceği açıktır.⁸¹ Dahası muhatap kabullerinden daha genel olarak Kur'an'da yer alan haberlerin doğruluğuna ilişkin tefsir literatüründe de çok sayıda değerlendirme bulunmaktadır. Bu husus, Nisâ 82, En'âm 115 ve A'râf 52. ayetleri bağlamında müfessirlerin görüşleri üzerinden ortaya konulabilir.

Nisâ 82. ayetinde "*Eğer Kur'an, Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!*" buyrulmaktadır. Sa'lebî (öl. 427/1035) ve Begavî (öl. 516/1122), ayette sözü edilen tutarsızlıkla ilgili "Onların bilmediği gaybî haberler konusunda, geçmişe ve geleceğe dair verdiği bilgilerde pek çok ihtilaf bulurlardı." görüşünü bazı âlimlere nispet ederek zikretmektedir.⁸² Bu ayetle ilgili Sem'ânî (öl. 489/1096) ise Zeccâc'ın (öl. 311/923) Kur'an'ın gayba dair verdiği haberlerin tamamının doğru olduğu, bunların bir kısmının doğru bir kısmının yanlış olamayacağı yönündeki görüşünü aktarmaktadır.⁸³ Zemahşerî (öl. 538/1144) de şayet Kur'an Allah'tan başka bir kaynaktan gelmiş olsaydı, gayba dair haberlerinin bir kısmı gerçeğe uygun çıkarken, bir kısmı gerçeğe aykırı çıkardı demektedir.⁸⁴ Hâzin (öl. 741/1341) ise Kur'an'da tutarsızlık ve çelişki bulunmamasının, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğuna üç yönden delil teşkil ettiğini ifade etmektedir. Bunlardan ikincisi, Kur'an'ın gayba dair

⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/166; Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 3/556.

⁸¹ Demir, "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası", 120-121.

⁸² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/350; Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzil* (B.y.: Daru Tîbe, 1997), 2/254.

⁸³ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 1/453.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/540.

haberlerinde tutarsızlık ve çelişki bulunmamasıyla ilgilidir. Allah, Peygamber’ini münafıkların hâllerinden, gizledikleri hile ve tuzaklardan haberdar ederek onları açığa çıkarmaktadır. Ayrıca önceki ümmetlerin haberleri ve gelecekte meydana gelecek, Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceği gaybî olaylar da buna dâhildir.⁸⁵ Kısaca bu ayet bağlamında gayb yalnızca Allah tarafından bilindiğinden, Kur’an’ın geçmiş ve geleceğe dair verdiği haberlerin tamamı doğru kabul edilmektedir. Şayet Kur’an, Allah’tan başka bir kaynaktan gelmiş olsaydı, bu haberlerde pek çok çelişki ve tutarsızlık bulunurdu fikrinin hâkim olduğu görülmektedir.

En’âm 115. ayetteki “وَمَثَلُ كَلِمَتٍ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَذَابًا”, “Rabbinin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır.” “صِدْقًا” ifadesi de konumuz açısından delil teşkil etmektedir. İbn Atıyye (öl. 541/1147) Kur’an’ın doğruluğunun içerdiği haberler bakımından olduğu görüşündedir.⁸⁶ Beyzâvî (öl. 685/1286) ifadeyi “Haberler ve vaatler bakımından doğrudur.” şeklinde açıklamaktadır.⁸⁷ Hâzin ise Kur’an’ın haberler ve hükümlerden oluştuğuna dair bir görüşe yer verip bunu şöyle detaylandırmaktadır: Kur’an, geçmiş asırlara ve geçmiş ümmetlere dair verdiği haberlerde, kıyamete dek gerçekleşecek olaylara ilişkin bildirdiklerinde, itaat edenin cennetteki mükâfatına ve isyan edenin cehennemdeki azabına dair verdiği haberlerde doğrudur.⁸⁸

Benzer şekilde A’râf 52. ayetindeki “وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ”, “Gerçekten onlara içinde tam bilgiye dayalı açıklamalar yaptığımız bir kitap getirdik.” cümlesinde yer alan “عَلَىٰ عِلْمٍ” kaydı hakkında yapılan açıklamalar da delil mahiyetindedir. Bu ifade hakkında Kurtubî (öl. 671/1273) Kur’an’da yanlışlık ve hatanın bulunmadığından bahsetmektedir.⁸⁹ Günümüz tefsirlerinde de aynı ifade, bu kitabın ilâhî ilme dayandığı, bu nedenle içindeki ayrıntılı bilgi ve haberlerin yanlışlık ihtimali taşımaktan uzak olduğu şeklinde açıklanmaktadır.⁹⁰ Kur’an’da gerçekliği bulunmayan muhatap kabullerinin kullanıldığı iddiasını savunanlardan biri olan Öztürk de ilgili ayete, “mana ve mesajını yanlışlık ve tutarsızlıktan uzak olarak etraflıca açıkladığımız bir kitap” şeklinde meal vermektedir.⁹¹ Dolayısıyla tefsir literatürü incelendiğinde, Kur’an’ın Allah kelâmı olması sebebiyle gerek geçmişe, gerek geleceğe, gerekse gayba dair verdiği haberlerin doğru olması gerektiğini esas alan yaklaşımların bulunduğu görülmektedir.

Kur’an’daki ilk muhatap kabullerinin gerçek olmasının zorunlu olmadığı, onların hatalı bilgilerinin tashih edilmeksizin de kullanılabileceği şeklindeki yaklaşımı, modern batı felsefesinin vahiy tasniflerinde de görmek mümkündür. Bu tasniflerden biri olan özel vahiy, insanların kendi imkân ve yetileriyle ulaşamayacağı hususlarda Tanrı tarafından bildirilen önermeler bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. Richard Swinburne’ün de vurguladığı üzere bu vahiy türü, kendi içinde kültüre bağımlı ve kültürden bağımsız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kültürden bağımsız vahiyde verilen mesaj herhangi bir kültürel ön kabul barındırmaz ve hem mesajın hem de mesajı iletmek için kullanılan

⁸⁵ Ebû’l-Hasen Alâüddîn el-Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fî me’âni’t-tenzîl* (Beyrût: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 1/402.

⁸⁶ Ebû Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsiri’l-kitâbi’l-’azîz* (Lübnan: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 2/398.

⁸⁷ Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1418), 2/179.

⁸⁸ Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fî me’âni’t-tenzîl*, 2/149.

⁸⁹ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Misriyye, 1964), 7/217.

⁹⁰ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 2/532.

⁹¹ Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Mealî Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 232.

bilginin doğru olması zorunludur. Kültüre bağımlı vahiyde ise durum farklıdır. Burada vahiy, hitap ettiği toplumun bilimsel, tarihsel ve hatta yanlış ya da doğru olması muhtemel teolojik ön kabulleri dikkate alınarak dile getirilir. Burada esas olan vahiy aracılığıyla iletilmek istenen mesajdır. Bu çerçevede Tanrı, muhatap kitlenin dünya görüşünde geçerli ve kullanılagelen kavramsal çerçeve üzerinden mesajını verir. Dolayısıyla mesaj iletilirken kullanılan bilgilerin yanlış olması o kadar da önemli değildir. Bu vahiy türüne Kitab-ı Mukaddes ile iletilen vahiy örnek olarak gösterilmektedir.⁹²

Swinburne'e göre kutsal kitabın cümleleri çoğunlukla dönemine ait yanlış bilimsel ve tarihsel varsayımları yansıtır. Yerin düz, kare ve hareketsiz; gökyüzünün ay, güneş ve yıldızlarla donatılmış bir kubbe görünümünde; gece ve gündüzün ise seyir halinde olduğu gibi algılar bunların başında gelir. Ona göre bu varsayımların yanlışlığı, cümlelerin asıl doğruluk değerini etkilememektedir. Zira kültürel bağlam, bunların toplumsal genel kanılar olduğunu, sosyal bağlam ise asıl mesaj olarak bunların değil, bunlarla başka şeylerin iletilmek istendiğini ortaya koymaktadır. Swinburne'ün yaklaşımında belirleyici olan nokta şudur: Hristiyan vahyi doğrudan ve lafzî bir ilahi söz olmadığından, muhtemel yanlış bilimsel ve kültürel unsurlar vahyin özündeki mesajdan ayrı tutulmalıdır. Bu sorun, temelde kutsal kitabın yazarlarının kültürel öngörüler ve ifadeleriyle kaleme alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kültüre bağımlı vahiy anlayışı, kutsal kitabın günümüz bilimiyle çelişen veya makul görünmeyen anlatımlarının tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilmesiyle vahyin özüne zarar vermeyeceğini savunan bir çözüm girişimidir. Kültürel ön kabuller kendi dönemi içinde ele alındığında kutsal kitabın maksat ve amaçlarına halel gelmeyeceği kabul edilmektedir.⁹³

Kitab-ı Mukaddes ile iletilen vahiy türünü açıklamak için kullanılan kültüre bağımlı vahiy anlayışının, Kur'an'da muhatapların gerçeğe aykırı kabullerinin tashih edilmeden de yer alabileceği şeklindeki yaklaşımla paralelliği ortadadır. Ancak lafız ve mana itibarıyla Allah kelamı kabul edilen Kur'an'ın bazı ayetlerini söz konusu yaklaşım çerçevesinde değerlendirmek isabetli değildir. Bu yaklaşımın özellikle metafizik alandaki unsurlara dair örnekler üzerine odaklanmasında ise rasyonalizmin etkileri görülmektedir. Ayrıca cin ve şeytanların gerçekliğinin bulunmadığı açıklanmaya çalışılırken, "Akıl ile nakil tearuz etse, akıl evvel, nakil onunla müevveldir."⁹⁴ ilkesinin benimsenmiş⁹⁵ olması kelâmî bir etkinin de bulunduğunu düşündürmektedir. Kısacası modern insan, kendisine modernlik öncesinden intikal eden inanç, gelenek ve kurumsal yapıları, yaşadığı çağın zihin dünyasına uygun biçimde yeniden yorumlama ve güncelleme eğilimi göstermektedir. Aydınlanma düşüncesiyle birlikte akla ve bireye biçilen merkezi ve bağımsız konum, insanın kavrayamayacağı herhangi bir hakikatin bulunmadığı varsayımını beraberinde getirmiş, bu durum geçmişte gizemli veya anlaşılmaz kabul edilen unsurların rasyonel bir çözümlemeye tabi tutulmasını gerekli kılmıştır. Böylece söz konusu unsurlar, yeniden değerlendirilerek modern düşünceyle uyumlu biçimde anlamlandırılmıştır. Modern dönemde kutsal metinler doğrudan reddedilmemekte, içeriklerindeki bazı unsurlar aklın ölçütleri açısından problemli bulunduğu, yorum yoluyla dönüştürülmektedir. Yorumcu, metnin ilgili kısımlarını

⁹² Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 23-25.

⁹³ bk. İbrahim Bor, "Vahiy-Kültür İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 124-129.

⁹⁴ bk. Takiyüddin İbn Teymiyye, *Der'u teârûzî'l-akl ve'n-nakl* (Riyad: Dârul-Künûzü'l-Edebiyye, 1391), 1/7 vd.

⁹⁵ Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 17.

bağlama göre mecaz veya farklı edebî anlatım biçimleri çerçevesinde ele alarak onları kendi döneminin kabul edilebilirlik sınırları içine yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu yaklaşım, kutsal metnin otoritesini koruma ile modern zihniyetin beklentileri arasında bir denge kurma çabası olarak değerlendirilmektedir.⁹⁶

Netice itibarıyla Kur'an'ın aktardığı her haber, ilk muhataplar için olduğu gibi günümüz insanı açısından da inanma veya reddetme konusu olup, önceden bilgi sahibi olmayanlar bakımından bilgi ve değer taşımaktadır.⁹⁷ Üstelik Kur'an'da, muhatabın gaybî varlıklara ilişkin kabullerine yönelik verilen bilgilerinin gerçek olmasının gerekmediği yönündeki iddia, aynı yaklaşımın gayb alanındaki diğer konulara da uygulanabilmesine yol açabileceğinden metodolojik sorunlar barındırmaktadır. Bu okuma biçimi meşru kabul edildiğinde, örneğin aslında ahiret denilen bir ceza ve mükâfat yurdunun olmadığı, bunun önceki toplumlardan Araplara tevarüs eden bir inanış olduğu, Kur'an'ın da bu bilgileri mesaj iletme adına kullandığı yönünde görüşler belirtilmesinin önüne geçilemeyecektir. Ayrıca muhatabın zihnindeki kabullerin önceki din ve kültürlerde bulunması da başlı başına bir ret gerekçesi değildir. Hatta aynı kaynağa dayanmaları nedeniyle bu benzerlikler, söz konusu haberlerin doğruluğunu destekleyen bir unsur olarak dahi görülebilir. Her ne kadar makaleye konu olan iddiayı savunanlar azınlıkta olsa da bu okuma biçimini benimseyenlerin şu sorulara cevap vermesi gerekmektedir: Muhatabın zihninde yer alan gaybî alandaki varlıklara dair anlatıların gerçeğe aykırı olarak nitelendirilmesinin nesnel delili nedir? Şeytan ve cinin hakikatte var olmadığına dair kesin delil nereden getirilmektedir? Bilimin, yalnızca duyularla idrak edilebilenlerin var kabul edilip diğerlerinin yok sayılması yönündeki yaklaşımı ne ölçüde isabetlidir? Ayrıca bu varlık ve olguların etkilerinin olmadığına işaret eden ayetler literal şekilde yorumlanırken, varlıklarına işaret eden ayetlerin neden mecazî veya sembolik okumalara tabi tutulduğu da açıklığa kavuşturulmalıdır.

Sonuç

İlk muhatapların gerçeğe aykırı olduğu ileri sürülen bazı kabullerinin, Kur'an'da tashih edilmeden mesaj iletme amacıyla kullanıldığı iddiasını incelemeyi amaçlayan bu çalışmada; iddianın mahiyeti, kıssaların gerçekliğiyle ilişkisi, örneklerin yoğunlaştığı alanlar ve ileri sürülen argümanların tutarlılığı eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Çalışma neticesinde gerçeğe aykırı olduğu iddia edilen muhatap kabulleri meselesinin kapsam bakımından kıssaların tarihsel gerçekliği tartışmalarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Zira bazı kıssalar, vahyin nâzil olduğu kültürel vasatta bilinen unsurları da içermektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın, ilk muhatapların mevcut bilgi ve kabullerini dikkate alarak hitap ettiği göz önünde bulundurulduğunda, kıssaların tarihsel gerçekliğine ilişkin görüşlerin muhatapların kabullerinin gerçekliğini de tartışmaya açması tabiidir. Nitekim Abduh, Halefullah ve Ebû Zeyd'in kıssaların tarihsel gerçekliğini tartışırken ilk muhatapların örf, âdet ve geleneklerinin kıssalarda korunduğunu ileri sürmeleri bu bağlamda değerlendirilebilir.

İlk muhatap kabullerinin gerçekliğine yönelik tartışmaları çağdaş dönemde azınlık sayılabilecek bir grup müellifin dile getirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilk muhatap kabullerine ilişkin verilen örneklerin de kâinatın yaratılışı, önceki din ve gelenekler ile gaybî alandaki varlıklara dair olduğu görülmektedir. Bunlar arasında gaybî alandaki

⁹⁶ Muhammed Coşkun, *Modern Dünyada Kur'an Yorumu* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 147-148.

⁹⁷ Yalçın, "Melek, Cin ve Şeytan", 353.

cin, şeytan ve melek gibi varlıkların gerçekliğine yönelik tartışmalar ise daha yoğunluktadır. Bu yaklaşımın özellikle gaybî alandaki unsurların gerçekliğini tartışma konusu hâline getirmesinde rasyonalizmin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Söz konusu iddiada, bazı ayetlerin ilk muhatapları bilgilendirmekten ziyade, onların bildikleri hususlar üzerinden mesaj iletmek amacıyla kullanıldığı ve bunun lâzım-ı fâide-i haber kapsamında değerlendirilebileceği ileri sürülmektedir. Ancak bu ilişkilendirmenin tefsirler bağlamında isabetli olmadığı görülmektedir. Zira belâgatta, muhatabın bildiği bir hususu mütekellimin de bildiğini göstermesi şeklinde tanımlanan lâzım-ı fâide-i haber konusu, Âlûsî ve İbn Âşûr gibi müfessirler tarafından gerçekliği bulunmayan haberleri açıklamak üzere kullanılmamıştır. Ayrıca fâide-i haber ile lâzım-ı fâide-i haber ayrımının sübjektif değerlendirmelere açık olması, bu kavram üzerinden yapılan temellendirmeleri de tartışmalı hâle getirmektedir.

Modern Batı düşüncesinde Kitab-ı Mukaddes vahyinin mahiyetini açıklamak üzere kullanılan “kültüre bağımlı vahiy” anlayışının da söz konusu iddiayla paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kültüre bağımlı vahiyde mesajın iletildiği toplumun doğru veya yanlış teolojik ön kabullerinin hitap amacıyla kullanılabileceği kabul edilmektedir. Ancak Kur’an’ın lafız ve mana bakımından Allah kelamı kabul edilmesi, bu yaklaşımın Kur’an vahyine doğrudan uygulanmasını problemli hâle getirmektedir. Böyle bir okuma meşru kabul edildiğinde, aynı yöntemin dinin temel inanç esaslarına uygulanmasının önünde de metodolojik bir engel kalmamaktadır. Ayrıca Kur’an’ın, ilk muhatapların bazı itikadî kabullerine ve amelî uygulamalarına yönelik doğrudan eleştiri ve tashihler yapması da bu iddianın görüşleriyle bağdaşmamaktadır. Zira bu durumda, bazı hususların neden doğrudan eleştirilip tashih edildiği sorusu da cevapsız kalmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Beyanı (Yazar/lar)	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde sadece dil ve üslup düzenlemesinde yapay zekâ araçlarından sınırlı düzeyde istifade edilmiştir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Artificial Intelligence Statement (Journal)	**It has been declared by the author that artificial intelligence tools were used in the preparation of this study. Due to the use of artificial intelligence, all responsibility for the scientific content, analysis and results of the study belongs to the author.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Aksoy, Soner. *Kur'an'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâî Bir Okuma-*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.

Aksoy, Soner. "Tarihsel Gerçeklik Tartışmasının Bir Parçası Olarak Kur'an'daki Kıssaların 'Hak' Olarak Nitelendirilmesinin Anlamı ve Mahiyeti". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2024), 537-571. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1497788>

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdalbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.

Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemrî vd. 8 Cilt. B.y.: Daru Tîbe, 4. Basım, 1997.

Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâî't-Türâsî'l-Arabî, 1418.

Bor, İbrahim. *İlahî Kelam'ın İmkân ve Tabiatı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Bor, İbrahim. "Vahiy-Kültür İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 121-141. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001060

Coşkun, Muhammed. *Modern Dünyada Kur'an Yorumu*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Çelik, Ömer. *Kur'an'ın Muhatapları*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Demir, Şehmus. "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur'an Kıssalarının Tarihi Gerçekliği". *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (2014), 103-122. <https://izlik.org/JA68AK95WZ>

Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.

Düzenli, Yaşar. "Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 125-154. <https://izlik.org/JA66GZ62JB>

Düzgün, Şaban Ali. "Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2012), 11-29. <https://izlik.org/JA78HS57XH>

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Kutsal Metin Otorite ve Hakikat*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.

Geleş, Sevim. "Sihrin Varoluşsal Gerçekliği Meselesi ve Kur'an'ın Tedricen Gerçekleştirdiği Dönüşüm". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2025), 533-549. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1776272>

Gengil, Veysel. *Kur'an'ın Muhataplarını İkna Açısından Sunduğu Mukayeseli Anlatımlar*. İstanbul: İ.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 2012.

Gezek, Ahmet. *Arap Belâgatı ve Lâzım-ı Fâide Kavramı -Kur'an'dan Örneklerle-*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

Güven, Şahin. *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*. İstanbul: Denge Yayınları, 2005.

Halefullah, Muhammed Ahmed. *Kur'an'da Anlatım Sanatı*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.

Irmak, Mustafa. *Haber ve İnşâ Klasik Dil Biliminde Bildirim ve Talep İfadeleri*. Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım, 2024.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed,. 5 Cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 10 Cilt. Riyad: Dâru'l-Künûzü'l-Edebiyye, 1391.

Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 8. Basım, 2020.

Kılıç, Recep. *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. Basım, 2019.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmet el-Berdûnî-İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 2. Basım, 1964.

Maden, Gülhan. *Mâtürîdî Tefsirinde Makâsîdî Yorum*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2023.

Merdin, Saadetdin. *Cinler Bağlamında Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Muhammed Ali, Mevlanâ. *İslâm Dîni –Kaynaklar-İnançlar-İbâdetler-*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 1423.

Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2014.

Öztürk, Mustafa. *Kur'an ve Yaratılış*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2015.

Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.

Pak, Zekeriya. "Hz. İbrahim Yıldız, Ay ve Güneşi Rab Edindi mi? (En'âm 74-83'teki İbrahim Kıssasına Tarihî Gerçeklik Açısından Bir Bakış)". *EKEV Akademi Dergisi* 7/14 (2003), 59-74.

Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.

Reçber, Mehmet Sit. "Watt ve İslam Vahyi'nin Kaynağı: Eleştirel Bir Analiz". *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu*. 195-212. Ankara: DİB Yayınları, 2003.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 1990.

Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b.'Aşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed. *Miftâhu'l-ulûm*. Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.

Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrahim. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.

Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 3. Basım, 2018.

Şamlıoğlu, Esra Erdoğan. *Kur'an'ın İlk Muhataplarının Bilgi Zemini Ashab-ı Sebt Örneği*. Ankara: ASBÜ, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Heyetül-Mısriyye, 1974.

Şâtıbî, Ebû İshâk. *el-Muvâfakât*. 7 Cilt. Kahire: Dâru İbn Affân, 1997.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Uzun, Nihat. "Âyetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur'ân'ın Nüzul Dönemi Muhatapları". *Tader* 4/2 (2020), 187-224. <https://doi.org/10.31121/tader.741874>

Watt, Montgomery. *H. Muhammed'in Mekkesi*. çev. Mehmet Akif Ersin. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Basım, 2017.

Watt, Montgomery. *Modern Dünyada İslam Vahyi*. çev. Mehmet S. Aydın. Ankara: Hülbe Yayınları, 1982.

Yalçın, Selami. "Melek, Cin ve Şeytan". *Kur'an'a Yeni Yaklaşımlar-Postmodern Zamanda Tefsir Yapmak*. ed. Ali Karataş vd. 347-377. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım. *el-Keşşâf an hakâ'ik-ı ğavâmizî't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kitabî'l-Arabî, 3. Basım, 1407.

Zeyveli, Hikmet. "Kur'an Dilinin Özellikleri ve Özel Olarak Kıssa ve Mu'cizeler". 2. *Kur'an Sempozyumu*. 93-110. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1996.